

Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених до умов перебування в місцях позбавлення волі

Постановка проблеми. Об'єктивна ознака сьогодення - зростання кримінальної активності неповнолітніх підлітків, зниження вікового цензу правопорушників, високий рівень повторної (рецидивної) злочинності серед молоді.

Першоджерелами протиправної поведінки неповнолітнього перш за все є особливості середовища, в якому він знаходиться, як-от: перебування у криміногенному оточенні, виховання у проблемних та кризових сім'ях, відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини у навчально-виховних закладах, негативний вплив асоціальних груп однолітків. Сучасні інституції соціалізації втрачають значний потенціал виховних можливостей у забезпеченні процесу становлення особистості неповнолітнього.

Протиправна поведінка неповнолітнього призводить до соціальної ізоляції. Кримінальним кодексом України (стаття 51) передбачено 12 видів покарання, які застосовуються до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину. Найсуворішим з них є позбавлення волі на певний термін. Для відбування покарання неповнолітніми в Україні створено 10 спеціальних виховних колоній, з яких 9 - для хлопців та одна - для дівчат.

Як відомо, умови примусової ізоляції характеризуються суворою регламентацією поведінки неповнолітнього засудженого у поєднанні з безперервним впливом кримінального соціуму, обмеженням особистісної свободи, погіршенням матеріального становища, необхідністю обов'язкового виконання вимог адміністрації, особливостями побуту, втратою або розривом зв'язків із близькими людьми.

Соціально-психологічна адаптація в пенітенціарній системі представляє собою процес пристосування особистості до нових умов життєдіяльності в мікросоціумі засуджених, які вона не може змінити на свій розсуд.

Мета статті- розкрити соціально-психологічні умови відбування покарання

неповнолітніми засудженими та адаптаційні можливості підлітків до умов соціальної депривації.

Розгляд соціально-психологічної адаптації у неповнолітніх засуджених є актуальним для прогнозу їх поведінки в даному середовищі, а також для надання кваліфікованої соціально-психологічної допомоги підліткам.

Для того, щоб проаналізувати соціально-психологічну адаптацію неповнолітніх до умов позбавлення волі, необхідно дати етимологію понять “адаптація”, “соціальна та психологічна адаптація”.

Розробка поняття “адаптація” (від лат. *adaptatio* - пристосування) належить біології і більшою мірою пов'язано з еволюційною ідеєю. З біологічної точки зору адаптація передбачає життєво необхідне пристосування організму до постійних і мінливих умов зовнішнього середовища та змін в організмі. У загальній психології А.В. Петровський, В.В. Богословський практично однаково визначають адаптацію як обмежений, специфічний процес пристосування чутливості аналізаторів до дії подразника [12, 6]. Поняття “адаптація” відноситься до таких загальнонаукових понять, які, на думку Г.І. Царгородцева, виникають на “стиках”, “точках зіткнення” наук або навіть в окремих галузях знань і екстраполюються надалі на багато сфер природних і соціальних наук [11, 6].

У більш загальних визначеннях адаптації може надаватися декілька значень, залежно від заданого аспекту:

- 1) адаптація - як стан відносної рівноваги між організмом і середовищем;
- 2) адаптація - як процес пристосування до мінливих умов середовища;
- 3) адаптація - як результат процесу пристосування.

Процес адаптації реалізується у всіх випадках, коли в системі людина-середовище виникають певні зміни, що призводять до порушення адекватності їх стосунків. Оскільки людина і середовище знаходяться не в статичній, а в динамічній рівновазі, їх співвідношення змінюється постійно, також постійно

відбувається і процес адаптації [2, 3].

При всьому різноманітті класифікаційних моделей адаптації умовно можна виділити основні форми адаптації людини до змінних умов середовища: соціальну і психологічну.

Поняття “соціальної адаптації” аналізується великою кількістю вчених. Так А.Д. Глоточкин, В.Ф. Пирожков розглядають соціальну адаптацію як “пристосування людини до макросоціального середовища, до правил і норм співіснування, до умов життя в суспільстві”[3, 270]. Н. Никітіною цей феномен трактується як інтеграція особистості в систему соціальних стосунків, що склалася [12, 10]. Таке визначення, на нашу думку, не враховує специфічних особливостей соціальної взаємодії, в якій обидві сторони (соціальне середовище і людина) взаємно активні. Так, по Ж.Піаже, процес соціальної адаптації виступає як єдність процесів акомодатії (засвоєння правил середовища, “уподібнення” йому) і асиміляції (“уподібнення” собі, перетворення середовища), тобто як двосторонній процес і результат активності суб'єкта і соціального середовища [12, 35].

Процес соціальної адаптації особистості до змінних умов життя, необхідно трактувати значно ширше, ніж її пристосування до умов існування. В.М. Трубников заперечує концепцію пристосовництва, бо поняття соціальної адаптації розглядається лише як пристосування, залучення особистості до соціального середовища і не приділяється увага зворотній дії соціального середовища на особистість [10, 9]. Адаптація людини на соціальному рівні набуває двостороннього характеру: з одного боку, вона включає зміну соціальних функцій, необхідних для того, щоб задовольнити вимоги навколишнього середовища; з іншого - середовище змінюється під її дією.

Таким чином, соціальна адаптація - це процес залучення індивіда, до соціального середовища, соціального досвіду, засвоєння його норм, при цьому індивід впливає на навколишнє середовище. Адаптація визначається включенням

особистості в соціальне середовище.

У психологічній літературі існують різні підходи до визначення феномену “психологічної адаптації”. Як системну реакцію організму, що забезпечує можливість всіх видів соціальної діяльності розуміє психологічну адаптацію В.І. Медведєв, зі свого боку, Р.М. Баєвський вважає, що процеси адаптації спрямовані на підтримання рівноваги між організмом і середовищем [7, 29]. Згідно Ф.Б. Березіна під психологічною адаптацією розуміється безперервний процес активного пристосування психіки особистості до умов фізичного і соціального середовища, а також результат цього процесу [2].

Ефективність психологічної адаптації залежить від цілей, ціннісних орієнтацій особистості, сприйняттям свого соціального статусу [8, 25]. Процес психологічної адаптації дуже щільно пов'язаний із соціальним середовищем, в якому перебуває індивід, він допомагає сформувати адекватні зв'язки особистості з середовищем.

Отже, соціально-психологічна адаптація - це процес взаємодії особистості і соціального середовища, під час якого відбувається активне пристосування психіки особистості до умов фізичного та соціального середовища. Процес соціально-психологічної адаптації пов'язаний з адаптивною ситуацією, що виникає у зв'язку зі змінами в соціальному середовищі, або переходом із одного соціального середовища в інше, нове для даної особистості, коли звичні шаблони поведінки, стереотипи сприйняття, установки і орієнтації особистості стають малоефективними.

Ізоляція від суспільства за вчинений злочин або правопорушення, як правило, найсуворіша міра покарання і з психологічної точки зору має найсильніший вплив на особистість засудженого, а особливо підлітка.

Неповнолітній надовго втрачає зв'язок із суспільством, ізолюється від сім'ї і найближчого соціального оточення, набуває особливого правового становища, що полягає в обмеженні його прав (на свободу пересування, на власний

розпорядок дня, спосіб життя). Сам факт соціальної ізоляції для особистості носить стигматуючий характер: неповнолітній набуває офіційного статусу злочинця, який суб'єктивно сприймається людиною як тавро, тим самим відносячи її до людей другого ґатунку, викликаючи при цьому переживання своєї соціальної неповноцінності. Потрапивши в місця позбавлення волі, неповнолітні включаються в специфічне середовище, де мешкають особистості із різним ступенем педагогічної занедбаності, кримінальної зараженості. В такому середовищі переважають соціально-негативні норми, цінності, традиції - "тюремна субкультура", яка безпосередньо впливає на особистість неповнолітнього і значною мірою визначає його поведінку.

Неповнолітній засуджений потрапивши в умови соціальної ізоляції, перебуває у стресовому стані. Як особливу форму психологічного стресу, виділяють пенітенціарний стрес, який визначається комплексом психологічних переживань особистості засудженого. При цьому пенітенціарний стрес розглядається, як емоційна напруженість, пов'язана з новими умовами перебування в місцях позбавлення волі, що загрожують суб'єктові будь-якою небезпекою [6, 256]. Для людини в цьому стані характерні зниження уваги, ослаблення пам'яті, слуху.

Перебуваючи в тюремній ізоляції, підліток не відчуває великих фізичних, професійних перевантажень. Саме тягар емоційних переживань, пов'язаних зі вчиненням злочину, страхом викриття, муками совісті, очікуванням арешту, перебуванням в слідчому ізоляторі, етапуванням до виховної колонії, знайомством із тюремним побутом, а також умовами утримання є могутнім, стресором, що спричиняє розлад нормальних психологічних і фізіологічних процесів. В такому стані підліток відчуває особистісну незахищеність, самотність, тривожність і ін. [6, 289].

В умовах соціальної депривації вплив навколишнього середовища на особистість підлітка, здійснюється інтенсивніше, ніж на волі. Це обумовлено рядом причин. По-перше, середовище засуджених є замкнутим, із обмеженою

сферою спілкування і соціальних зв'язків. По-друге, посилений вплив середовища на засудженого пояснюється їх спільним соціальним статусом. Нарешті, посилений вплив середовища на засудженого можна пояснити деякими соціально-демографічними чинниками: віковими особливостями, статевою приналежністю, сімейним станом, освітою і так далі.

Віковий кордон перебування неповнолітніх засуджених у виховній колонії становить 14-18 років. Саме в цей період спілкування з однолітками є провідною діяльністю, яка примушує підлітків об'єднуватися в контактні групи. А оскільки в місцях позбавлення волі істотно обмежується сфера соціальних зв'язків, прагнення до спілкування компенсується за рахунок найближчого оточення.

Соціально-психологічна адаптація в пенітенціарній системі - це пристосування особистості до нових умов життєдіяльності в мікросоціумі засуджених, які вона не може змінити на свій розсуд. Це процес пристосування до конкретного колективу, вироблення особистістю нового режиму існування відповідно до змінених умов, в цілях отримання захисту в системі міжособових стосунків.

М. І. Еникєєв виділяє три періоди входження людини в нове соціокультурне середовище в умовах пенітенціарної ізоляції. Перший період - первинна адаптація (перші 2-3 місяці) - характеризується найбільш напруженим психічним станом засудженого. Другий період пов'язаний з ціннісною переорієнтацією засудженого, з прийняттям ним деяких норм і цінностей мікросередовища, з виробленням стійкої стратегії і тактики своєї поведінки в нових умовах. Третій період пов'язаний з очікуванням звільнення. В цей час засудженого пригнічує невизначеність перед майбутнім, труднощі пристосування до нового для нього світу, оволодіння новою життєвою стратегією. Передбачаються труднощі майбутньої реадаптації, переживаються життєві драми, що відбулися за період відбування покарання: розпад сім'ї, смерть родичів, втрата житла, професійна дискваліфікація [5].

Практично у всіх засуджених, а особливо у підлітків, що вперше засуджені,

в'язниці попереднього утримання або слідчі ізолятори (СІЗО) викликають шоківий стан. В'язниця - замкнута система з високою концентрацією соціально-деформованих індивідів. Тут можливості людини, її комунікативні, пізнавальні, а тим більше етичні і естетичні потреби знаходяться в стані депривації. Блокована навіть її рухова потреба. І це вже само по собі покарання, кара, що приносить страждання, нервово-психічну деформацію [1, 12].

Обмеженість умов для розвитку і самореалізації особистості небезпечна для підлітків. Але ще небезпечніше для них рання криміналізація. Вже в слідчому ізоляторі на несформовану ще особистість обрушується шквал тяжких випробувань: ритуал “прописки”, “іспити” на витривалість, кмітливість, толерантність. Ситуації підліткових випробувань часто не контролюються жодними правилами і принципами. Хоча часто неповнолітні тільки імітують тюремну субкультуру, насправді в камері можуть відбуватися чисто підліткові, жорстокі ігри, які іноді закінчуються трагічно.

У СІЗО підліткам важче, ніж у виховних колоніях. У в'язниці неповнолітні самі по собі, немає такого великого впливу режиму, як в колонії. Обумовлено це самим порядком організації служби в СІЗО, та ще посилюється катастрофічним некомплектom особового складу. Виховну роботу із неповнолітніми в СІЗО проводить інспектор по роботі із неповнолітніми соціально-психологічного відділу, який має, в більшості випадків, юридичну освіту. Виховна робота здійснюється у формі групових та індивідуальних бесід, читання газет та журналів, перегляду телепередач. Дуже часто кількість засуджених перевищує 20-30 осіб (а іноді доходить до 50) і інспектор не в змозі провести індивідуальну бесіду з неповнолітнім, надати йому допомогу, навіть просто поговорити з ним через ліміт часу, а іноді і через недостатню кваліфікованість.

Таким чином, період перебування в слідчому ізоляторі є найважчим періодом, з точки зору адаптації, в силу об'єктивних та суб'єктивних причин: у цей період відбувається “ломка” раніше сформованих життєвих стереотипів, обмежується

задоволення звичних потреб, гостро переживається ворожість нового мікросередовища, часто виникають конфліктні емоційні стани: стрес, афект, фрустрація, когнітивний дисонанс.

Прибуття до виховної установи після слідчого ізолятора для неповнолітнього засудженого є повторним потрясінням: він не чекав, що опиниться тут. Після перебування у СІЗО підліток, пройшовши випробування, більше знає себе, свої можливості, свої переваги, своє положення в кримінальній ієрархії. Але незважаючи на це, потрапляючи в колонію, неповнолітній відчуває, що тут необхідно знову шукати своє місце. Умови виховної колонії характеризуються монотонністю існування, зміною просторово-часових параметрів, обмеженням доступу інформації. Крім того, в місцях позбавлення волі спостерігається велика концентрація асоціальних особистостей. У цих умовах засуджені схильні до депресії, що супроводжується відчуттям самотності, нудьгою, дратівливістю, зниженням працездатності, ослабленням волі, байдужістю до оточуючих.

У екстремальних умовах місць позбавлення волі адаптація особистості передбачає вироблення психологічного захисту. У психології розрізняють різні її способи. Це, наприклад, заперечення, проекція, регресія, заміщення, придушення, компенсація, ізоляція і ін. У середовищі неповнолітніх засуджених досить поширена установка вважати себе жертвою несправедливості суду, випадкової гри обставин. Засуджені вигадують і самі вірять в реабілітуючі обставини, забувають, витісняють зі своєї свідомості негативні враження, ідеалізують своє минуле життя, вигадують красиві історії і легенди.

Освоєння нового середовища неповнолітніми засудженими вимагає формування таких нових звичок, переконань, установок, навіть рис характеру, якими вони раніше не володіли. Для формування цих нових утворень, потрібен певний час, протягом якого особистість у міру зміцнення нових утворень і руйнування старих поступово долає обтяжливий стан внутрішнього конфлікту.

Адаптивна потреба у засуджених реалізується в складних об'єктивно-

суб'єктивних формах: пристосування і пристосовування. Пристосування полягає в зміні засудженим своїх особистих якостей, своєї поведінки стосовно вимог режиму відбування покарання, виробничої діяльності, побуту виховної колонії; а пристосовування - у використанні засудженим навколишнього середовища для задоволення своїх потреб [7, 35].

Виділяють позитивну і негативну адаптацію засуджених [9, 29]. Позитивна адаптація забезпечує вироблення нових стереотипів поведінки і суспільно-корисних навичок. Такий вид адаптації сприяє виправленню і ресоціалізації злочинця. В цьому випадку соціальна ізоляція робить позитивний вплив на особу засудженого. Як відзначають В.Я.Семке, С.І. Гусев і Г.Я. Снігірева, примусова соціальна депривація веде до змін стереотипів поведінки (припинення алкоголізації і наркотизації, перехід від асоціального способу життя до нормального, яке передбачає навчання, працю, спортивні заняття) [9, 30]. У разі позитивної адаптації засуджений стійко переносить перебування в місцях позбавлення волі, усвідомлює свою провину, адекватно реагує на дії персоналу виховної колонії. Колишній правопорушник свідомо встає на шлях виправлення, активно бере участь в трудовому процесі, в суспільному житті установи і, відбувши термін покарання, повертається в нормальне життя, не скоюючи більше злочинів.

Разом з тим все частіше доводиться констатувати і іншу, негативну тенденцію. Так, деякі засуджені настільки звикають до екстремальних для нормальної людини умов життєдіяльності, що вони стають для них звичними, навіть бажаними. Таких засуджених абсолютно влаштовує роль нероби і дармоїда. Маючи мінімальний, але гарантований об'єм життєвих благ, перебуваючи в упевненості, що завтра не доведеться боротися за кусок хліба і дах над головою, ці люди не бажають звільнення зі стін виховної колонії, а готуються до переведення у виправні установи. Більшість з них не відчують негативних емоцій з приводу перебування в місцях позбавлення волі, рахуючи життя у

в'язниці простіше, краще і справедливіше, ніж на волі. В даному випадку мова йдеться про негативну адаптацію, яка перешкоджає ресоціалізації засудженого в постпенітенціарний період.

Висновки. Ускладнення процесу соціально-психологічної адаптації неповнолітніх засуджених до умов перебування в місцях позбавлення волі визиває специфічна особливість - наявність співтовариства засуджених. Без ліквідації останнього досягти адаптації засудженим до умов перебування в місцях позбавлення волі, з метою їх подальшої ресоціалізації, неможливо.

В існуючих умовах відбування покарання в середовищі засуджених спостерігається активне функціонування кримінальної субкультури зі своїми “законами”, традиціями, правилами. Засвоєння норм субкультури таїть в собі небезпеку подальшої криміналізації особистості засудженого, підвищення ним кримінального досвіду, десоціалізації. Отже, чим менше засуджені адаптуються до умов перебування в сьогоdnішньому пенітенціарному закладі, тим більше в них шансів на ресоціалізацію, і навпаки, чим краще вони адаптуються до умов перебування в місцях позбавлення волі, тим важче їм повернутися до життя на волі.

На нашу думку, необхідна розробка і впровадження в практику ряду програм соціально-психологічної корекції особистості неповнолітніх засуджених з урахуванням їхніх особистісних деформацій, характеру і стилю взаємодії з оточенням, направлених на зменшення дії пенітенціарного стресу, засвоєння суспільних норм і цінностей, усвідомлення почуття вини за скоєний злочин. При цьому слід максимально обесцінити “закони” та правила кримінальної субкультури не тільки серед неповнолітніх, але й серед співробітників, які також знаходяться під її впливом. Потрібно відновлювати та підтримувати зв'язки з родинами підлітків, залучати їх до процесу ресоціалізації.

Відбування покарання повинно мінімізувати ізоляцію і обмеження,

забезпечуючи, по можливості, повне наближення умов утримання неповнолітніх засуджених до життя і проблем в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов Ю. В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии. - СПб.: Издательство Р.Асланова "Юридический центр Пресс", 2006. - 275с.
2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизическая адаптация человека. - Л.: Наука, 1988. - 271 с.
3. Исправительно-трудовая психология: [учеб. для высш. учеб. Зав.] / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. - М.: Академия МВД СССР, 1974. - 420 с.
4. Напчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности (Формы, механизмы и стратегии). - Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988. - 263 с.
5. Общая, социальная и юридическая психология: [учебник для вузов] / М. И. Еникеев. - СПб.: Питер, 2003. - 752с.
6. Пенитенциарная психология. - Рязань, 2003. - 758 с.
7. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі: дис__канд.псих.наук: 19.00.01 / Питлюк-Смеречинська Олександр Дмитрівна. - Київ, 2005.- 184с.
8. Сандомирский М. Е. Психологическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осужденных. - Уфа: Здравоохранение Башкирстана, 2001. - 88 с.
9. Синдром тюремной социальной депривации в молодом возрасте. - Екатеринбург: "Уральский центр академ. обслуживания", 2008. - 148 с.
10. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. - Х.: Изд.-во "Основа", 1990. - 177 с.
11. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. - М.: "Мысль", 1975.- 277 с.
12. Яницкий М. С. Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики. - Кемерово, 1999. - 84 с.